

РЕЦЕПЦІЙНА ПРОБЛЕМНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДІВ ПУШКІНСЬКИХ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ

О.І.Кудінова

(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Стаття посвячена изучению рецептивной проблемности французских переводов пушкинских поэтических текстов, которая обусловлена вопросами как лингвистического, так и общепhilosophического характера.

The article is devoted to the study of the perception problems of French interpretations of Pushkin's poetical texts based on the questions of both linguistic and general philosophical character.

Актуальність нашого дослідження зумовлена насамперед фактом належності пушкінської поезії до таких культурологічних феноменів, зацікавленість якими неухильно зростає разом з розвитком цивілізації й ускладнення міжкультурних діалогів. Адже вона, попри безсумнівні художні властивості, благодатна для всебічного та ґрунтовного вивчення «російської цивілізації» (М.Данилевський). Текст як генератор смислу потребує співрозмовника, і саме у цьому полягає глибоко діалогічна природа свідомості. «Щоб працювати, свідомість потребує свідомості, текст – тексту, культура – культури», – зазначає Ю.Лотман у праці «Текст у тексті» (1, 434). Тому ознайомлення з духовною історією, ментальністю, цінностями й пріоритетами росіян як однієї з інтегральних частин світового культурного процесу є для іншомовного реципієнта цікавою можливістю побачити себе крізь призму світового духовного поступу.

З цього приводу варто, думаємо, навести і зауваження французького вченого П.Рікера про те, що читання тексту завжди було внутрішнім світом суспільства, традицією або рухом живої думки, котра як допускає розвиток, так і вимагає його, а інтерпретація (переклад) «розкриває глибинний намір подолати дистанцію, культурне віддалення, а також ураховує сенс сучасного розуміння, котрий людина творить сама» (2, 229).

Міркування про нездатність перекладу перенести поезію російського класика з однієї мови на іншу нині стало трюїзмом. Дослідник Жорж Ніва зазначає, що «парадоксальну простоту» поета «поки що не вдається перенести у чужу культуру», і тому «Пушкін залишається невідомим» (3, 39). Сам Пушкін, хоча й називав перекладачів «почтовими лошадьми просвещения», але досить скептично обмежував «всемирную отзывчивость» на власну творчість.

Теоретики і практики мистецтва перекладу пов'язують рецепційну проблемність перекладів пушкінських текстів з огріхами в реальній перекладацькій практиці. Так, російський філолог С.Еткінд, критикуючи стан мистецтва перекладу у Франції, намагається переконати своїх французьких колег, що позбавлені рими та ритму пушкінські вірші є художньо неповноцінними. Він особливо наполягав на неприпустимості відмови від рими й ритму в перекладі «Євгенія Онєгіна», у якому з втратою строфіки нівелюється форма, отже, й будь-який сенс існування. Намагаючись перебороти існуючу практику перекладу у Франції, С.Еткінд пропонує такі перекладацькі принципи: переклад віршів віршами, відтворення строфи оригіналу, пошук ритмічних аналогів французькою мовою, повага до історичної та національної своєрідності стилів і форм з метою пробудження асоціацій, аналогічних або близьких до тих, котрі породжує поезія Пушкіна. Єдину проблему він убачає в нестачі урочисто-архаїчного словника, який у російській мові представлений слов'янізмами.

З переконанням С.Еткінда у відсутності в системі французької мови та французького віршування будь-яких перешкод, що заважають адекватній передачі форми та змісту оригіналу, у несуттєвості мовного бар'єру при перекладі з російської мови французькою категорично не погоджується філолог-романіст К.Долінін. Проблема рецепції французькомовних перекладів він пов'язує з такою важливою властивістю французької мови, як абстрактність лексики. Для прикладу він наводить близькі, але не тотожні за значенням слова «разлука» и «расставание», у французькій мові вони мають відповідник «séparation», що означає також «отделение», «разделение». Семи російським словам: «посторонний», «чужой», «чужак», «пришелец», «иностронец», «иноземец», «чужеземец» суголосне лише одне французьке слово «étranger» (4, 279). Ще однією властивою французькій мові лакуною, К.Долінін вважає суттєво менше, ніж у російській, використання суфіксів суб'єктивної оцінки. Серед проблемних для адекватного перекладу властивостей французької мови він зазначає також її статичність.

Попри значну розбіжність у поглядах усі згадані дослідники одностайні у тому, що художній переклад повинен донести до іншомовного читача не тільки словесну форму оригіналу, а і його художньо-естетичне навантаження шляхом передачі актуальної, концептуальної та естетичної інформації.

На нашу думку, прагматичні проблеми перекладу зумовлені значним колом питань загальнофілософського характеру. Тут і проблеми герменевтики, пов'язані з розумінням оригіналу у відповідному культурному контексті і в контексті тих завдань, які ставить автор, і проблема передачі інформаційної й естетичної складових вихідної думки в іншому лінгвістичному та культурному середовищі. Адекватність перекладу залежить від багатьох чинників: історичного часу перекладу, ступеня розвитку сучасної перекладачів літератури, від особистості самого перекладача та реципієнта, на якого він орієнтується.

Лаконічність, самодостатність і асоціативність віршів Пушкіна спонукають перекладача додумувати й адаптувати їх для читача, часто підсвідомо. Можна виділити такі загальні тенденції в роботах перекладачів, як орієнтація на читача, котрому відомі особливості біографії й особистості поета, намір передати не стільки естетичний, скільки раціональний зміст вірша, а також намагання пропорційно врахувати всі особливості оригінального тексту (варіант, який зустрічається досить рідко).

Найбільш вражаючим твором Пушкіна був і залишається для зарубіжного реципієнта роман у віршах «Євгеній Онегін». До сьогодні зроблено вже 15 французьких перекладів тексту з метою, щоб читач, який не володіє російською мовою, отримав хоча б приблизне уявлення про геніальність твору.

Найбільш вдалим у цьому сенсі видається фрагментарний переклад Луї Арагона. Думаємо, це певною мірою пов'язано з тим фактом, що у перекладацькій роботі французького поета активну участь брала Ельза Тріоле. Маючи російське коріння, вона допомагала Арагону глибше поринути в духовний і поетичний світ Пушкіна, відчутти його органічну єдність з національною культурою, сприйняти та передати імпліцитну енергію тексту. Позитивним фактором є також римованість перекладу, що посилює його виразність та емоційність. На жаль, французькою мовою онегінська строфа найчастіше перекладалася прозою або верлібром. Так, загалом високохудожня перекладацька робота Жана-Луї Бакеса втрачає емоційний вплив багато в чому саме за відсутності рими.

Розглянемо приклади варіантів перекладу початку 1 глави «Євгенія Онегіна» і прокоментуємо їх з позиції адекватності відтворення лексико-семантичних та інших конструкцій оригіналу.

Луї Арагон:
*Mon oncle avait de la morale,
 Quand pour le bon il s'alita
 Forcer l'estime générale
 Ce fut le mieux qu'il inventa.
 Son exemple à tous est science;
 Mais, mon Dieu, quelle patience
 Près du malade et jour et nuit
 Sans s'écarter d'un pas de lui !
 Quel subterfuge ridicule
 Que distraire un mort-à-demi,
 L'oreiller sous sa tête mis
 Offrir tristement les pilules,
 Soupirer et penser à part :
 Que le diable enfin s'en empare !*

(5, 10-11).

Жан-Луї Бакес:
*Mon oncle a d'excellents principes.
 Depuis qu'il se sent mal en point,
 Il exige qu'on le respecte.
 L'idée est bonne, assurément !
 Et l'exemple sera suivi.
 Mais, Seigneur Dieu, quelle corvée !
 Rester au chevet d'un malade
 Nuit et jour sans pouvoir bouger !
 Et quelle vile hypocrisie !
 On fait risette à un mourant,
 On redresse ses oreillers,
 On arbore un air lamentable
 Pour lui apporter sa potion ;
 Et l'on pense : qu'il aille au diable !*

(5, 37).

Як бачимо, обидва перекладачі намагаються не ігнорувати концептосфери О.Пушкіна, з пієтетом ставляться до оригіналу, намагаючись зберегти домінуючі текстові лексеми (*oncle, exemple, dieu, malade, jour et nuit, oreiller, diable*). Але, на відміну від Бакеса, Арагон творить не тільки в раціональному, а й в емоційному реєстрі. Його цікавить не лише збереження стилістичних особливостей оригіналу, а й концептуальність твору, авторська модальність (наприклад, застосування минулого часу (*passé simple*) на відміну від теперішнього (*présent*) у перекладі Бакеса). Досліджуючи характер бакесівської перекладацької інтерпретації, можна констатувати наявність певного бар'єру духовно-психологічного характеру, який не в змозі подолати навіть досконале знання російської мови, високий професіоналізм і досвід у перекладацькій роботі.

Принципове значення у перекладі пушкінських поетичних текстів має дотримання принципів еквіритмічності та еквілінеарності. На практиці жодному з перекладачів не вдалося досягти абсолютно точної відповідності в цьому аспекті, однак Арагон знаходить найоптимальніший варіант перекладу, враховуючи семантичні й естетичні вартості оригіналу. Почасті певні ритмо-інтонаційні моменти пушкінського тексту у нього відтворено еквівалентними, здебільшого синтаксичними засобами. У його

перекладацькій інтерпретації загалом зберігається пушкінський стиль – те поєднання лексики та ритму, яке справляє на реципієнта незгладиме враження естетично довершеного тексту.

В інтерпретації «Євгенія Онєгіна», здійсненій Жаном-Луї Бакесом, попри намагання зберегти змістовний бік оригіналу, досить часто втрачаються тонкощі мови й особливий настрій російського вірша. Наприклад, запропоновані перекладачем трансформації майже повністю нівелюють глибинний сенс відомого пушкінського роздуму:

Чем меньше женщину мы любим,
Тем легче нравимся мы ей
И тем ее вернее губим
Средь обольстительных сетей (6, 242).

Дослівно він інтерпретується наступним чином: коли ми не любимо жінку, ми легше їй подобаємося, і надійніше ловимо її у сіть спокуси:

Quand nous n'aimons pas une femme
Nous lui plaisons plus aisément,
Et la prenons plus sûrement
Au filet de la seduction (5, 124).

Мовний бар'єр відчутно проявляється з появою у тексті оригіналу хоча б мінімально незвичних лексем, що відхиляються від нейтрально-літературного реєстру. У більшості подібних випадків перекладач змушений передавати відповідне поняття звичайним словом або взагалі не називати його. Інколи первинний текст з цієї причини спотворюється. Так, лексема «помилуй» передається словосполученням «*mais dis-moi*», твердження «я тут еще беды не вижу» – питальним реченням «*qu'as-tu à y redire?*», спонукальна конструкція «и полно, Таня!» – запереченням «*mais, ma fille*», запитання «чего же боле?» – окликом «*voilà! C'est tout*», слов'янізм «вечор» – словосполученням «*hier au soir*», дієслово «потолковать» – конструкцією «*parler un peu*» тощо.

Важко адекватно перекладати строфи, де кожна деталь і кожне слово виражають реалії російського життя у поєднанні з виразним *couleur locale et temporale*, що веде одночасно і до царини світобачення Пушкіна, і до мовних ідіом, які просто не можуть існувати поза російською мовою. З нижченаведених рядків з «Подорожі Євгенія Онєгіна»:

Теперь мила мне балалайка
Да пьяный топот трепака
Перед порогом кабака.
Мой идеал теперь - хозяйка,
Мои желания - покой,
Да щей горшок, да сам большой (6, 344)

у перекладі Бакеса збереглися лексеми «балалайка» (*la balalaïka*), «кабак» (*l'estaminet*), але зникли «трепак», «щи», «мила», як і приказка в останньому вірші, котра була замінена більш-менш точною передачею її змісту: «*La soupe aux choux et point de maitre!*» (5, 276). Образно кажучи, замість виразної картини перед нами гравюра, де певні деталі змінені, але загальний вигляд зберігся.

Переклад як процес міжмовного перекодування ще більш ускладнюється, коли в рамках одного художнього твору взаємодіють знаки різних мовних систем. Якщо ж прийняти до уваги, що «іншомовні вкраплення» – характерне явище російської класичної літератури, цікавим бачиться дослідження засобів репродукування елементів різних мов, що співіснують у пушкінському поетичному творі, при перекладі.

Так, у «Євгенії Онєгіні» читач досить часто зустрічається з різними іншомовними одиницями, від лексем до фраз. Їх застосування у творі пов'язане з певною стилістичною навантаженістю. Порушуючи враження звичності, а іноді створюючи контраст, вони вступають у взаємодію з основним мовним кодом художнього твору.

Найбільш поширеним у аналізованому тексті є залучення французької мови, яке несе різноманітні функції. Це й відображення реальної двомовності, що властива певній соціальній групі, і стилістичний засіб художнього зображення або привертання уваги. Безвідносно до мети, яка зумовлює відбір та застосування мовних засобів, одиниці французької мови сприймаються як елементи “чужого” коду для носіїв російської мови, й водночас “свого” для французькомовних реципієнтів.

Аналіз свідчить, що у більшості перекладів іншомовні вкраплення оригіналу переносяться у перекладений текст без змін, не виділяючись навіть курсивом. Це призводить до виникнення додаткових труднощів, оскільки елементи французької мови, поєднуючись з мовним кодом тексту перекладу, втрачають статус іншомовних вкраплень, призводячи до очевидної неадекватності враження від відтвореного тексту.

Так, у перекладі «Свгенія Онегіна», здійсненому Бакесом, іншомовні вкраплення оригіналу втрачають свій статус, повністю асимілюючись у тексті перекладу. Єдиним виключенням є цікавий випадок іронічного вживання французького фразеологізму «comme il faut», який виділяється курсивом:

Она казалась верный снимок C'était l'image, le modèle
Du comme il faut (Шишков, прости: Du comme il faut (Pardon, Chichkov :
Не знаю, как перевести) (6, 320). L'équivalent me fait défaut) (5, 243).

У французькому перекладі відсутність курсивного виділення зазначеного фразеологізму призвела б до певної втрати сенсу цитованих рядків. Але введення курсиву відтворює лише визначальну функцію, що базується на зоровому сприйнятті, але імпресивна еквівалентність не досягається.

Неадекватним стає також прагматичний вплив перекладу, адже нівелюються функції «відчуження» або стилістично маркованого застосування іншомовних одиниць, так званої «французької ввічливості». Тому французькомовному реципієнтові неможливо розшифрувати авторські інтенції, виявити імпліцитну семантику. Завдання перекладача у такому випадку полягає у відтворенні еквівалентного впливу перекладу на читача та намаганні передати авторську інтенцію іншими засобами. Доцільним бачиться застосування різних трансформацій, синонімічних та стилістичних заміни (думається, можливі лексичні заміщення на більш експресивні або емоційно марковані еквіваленти). Ефект відчуження найскладніше передається у перекладі, адже у творчості Пушкіна іншомовні елементи подекуди сприймаються як елементи чужої культури, іншої системи поглядів та цінностей.

Проведене дослідження доводить, що найбільш вдалим і повним перекладом «Свгенія Онегіна» є робота Андре Марковича (7). Його перекладацька інтерпретація видається найбільш адекватною, зберігає більшість лексико-семантичних характеристик першотвору. Вона спрямована на актуалізацію духовних цінностей та ідеалів, що є у творі, розкриває глибинний намір подолати дистанцію, культурну віддаленість пушкінського генія. Відчувається, що перекладач сприйняв та осмислив пушкінський текст у всій його багатозначності й багатовимірності. Безсумнівно високу якість його роботи можна пов'язати і з тим фактом, що він був росіянином по материнській лінії, перші роки життя провів у Росії, потім – у Празі, у Францію ж переїхав у 12-річному віці. Таким чином, перекладач був вихований на російській культурі, це особистість слов'янського духовного устрою, а російська мова була для нього другою рідною мовою. Але, незважаючи на ці факти, інтерпретаторові знадобилося більше 25 років для здійснення перекладу – за його особистим зізнанням, робота почалась у 1978 році (7, 369).

Як зазначалося вище, перекладачеві насамперед мають бути сприйнятні й зрозумілі сутнісні інтенції віршового тексту. Так, у відомому вірші «Пророк» Пушкін подає свої думки та внутрішні переконання щодо глибинного характеру та значення поезії, художнього генія взагалі та дійсного покликання поета. На думку ж французького інтерпретатора Луї Мартінеса, в цьому вірші не йдеться про поезію: пророк Пушкіна приймається за дійсно біблійного пророка (у примітках зазначається, що появи твору сприяло видіння пророка Ісайї). Пушкін дійсно з захопленням читав Біблію, а також користувався нею для деяких віршованих наслідувань. Біблії належить і загальна тональність вірша, незмінно велична та піднесена, і граматичний склад єврейської мови, перенесений у грецьку, а звідти – у церковнослов'янську. Мову пушкінського вірша наближує до біблійної відсутність відносних займенників і логічних сполучників при високій частотності сполучника «і», який у тридцяти віршах повторюється двадцять разів (у перекладі ж його еквівалент «et» спостерігаємо лише у п'яти випадках). Таким чином, за формою цей вірш є переконливим наслідуванням Біблії. Але щодо змісту, пушкінський пророк відчуває та промовляє хоча й не протилежне, але відмінне від того, що відчував дійсний біблійний пророк Ісайя. Пушкін подає ідеальний образ поета у його вищому покликанні. Люди тут не існують для пророка, на них лише здалеку вказано в останньому вірші як на завдання майбутнього: «глаголом жги сердца людей». Нерозуміння перекладачем основної суті твору призвело до спотворення семантики цього вірша: «brulant les coeurs au feu de ma Parole» («обпікуючи серця вогнем мого Слова»). Присвійний займенник «та», лексема «Parole», подана з великої літери свідчать про те, що мається на увазі не слово поета, а слово Бога (8, 72).

Велике значення при перекладі поезії Пушкіна має також врахування її народної пісенної основи. Коли в ліричному вірші, написаному у музично-поетичному стилі, потрібно передати ситуацію співання, необхідна значна міра просодичної легкості, але у французькому перекладі вона досить часто втрачається. Таку ситуацію спостерігаємо, наприклад, у перекладі «Пісні про віщого Олега» Луї Мартінеса. У примітках він пояснює, що першотвір написаний три- та чотирисопним амфібрахієм, поширеним у баладах, під впливом Несторівських «Хронік». Як відомо, деякі звуки французької мови позначаються кількома буквами кожний, що само собою збільшує еквілінеарність перекладу, але його рядки виявляються або значно довшими, або значно коротшими порівняно з російським оригіналом, і це негативно впливає на його адекватну рецепцію:

Le prince Oleg, vengeur, part ce jour en campagne
contre les Khazars imprudents ;

il veut punir leurs bandes et va réduire en cendres
et leurs campements et leurs champs (8, 39).

Лексико-семантичний рівень перекладацької інтерпретації теж досить «ослаблений», хоча перекладач намагається дати неросійськомовному реципієнтові уяву про поетичність оригіналу.

Таким чином, у процесі перекладу поетичних творів О.Пушкіна взаємодіють цілісні, певним чином організовані системи інформації, в яких відбиті особливості національного світосприйняття й індивідуально-авторської картини світу. Їх неадекватна інтерпретація призводить до спотвореного розуміння віршового тексту й недооцінки французькомовним читачем позитивних якостей поезії російського національного генія. Тому все, що привносить перекладач як посередник у діалозі культур, має органічно вписуватись у контекст оригіналу, відповідати його духу й авторським інтенціям.

1. Лотман Ю. Текст у тексті // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996.
2. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996.
3. Нива Ж. Пушкин, «афинянин среди скифов» // Нива Ж. Возвращение в Европу: Статьи о русской литературе. – М., 1999.
4. Долинин К.А Впервые на французском языке // Иностранная литература. – 2000. – № 6.
5. Eugène Onéguine, A. Pouchkine, trad. du russe par Jean-Louis Backès. – P., 2005.
6. Пушкин А.С. Евгений Онегин // Пушкин А.С. Сочинения: В 3 т. – М., 1986. – Т.2.
7. Eugène Onéguine: roman en vers trad. du russe par A. Markowicz. ACTES SUD, 2005.
8. A.Pouchkine. Poésies. Traduction, choix et presentation de Louis Martinez. – P., 1994.